

УДК 930.1:476–058.244

СЕЛЯНСТВО БІЛОРУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Юрій ПРИСЯЖНЮК (Черкаси)

Більшість праць сучасних білоруських істориків, присвячених історії селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст., позбавлена методологічної оригінальності. У них виразно домінують традиційні для пострадянського періоду підходи. Зазвичай йдеться про розвиток сільського господарства, соціально-класову боротьбу та соціально-етнічний склад населення. Обмеженість використання новітніх дослідницьких парадигм простежуємо у відсутності аналізу ментальності, структури влади та інших продуктивних напрямків.

Ключові слова: селянство, білоруська історіографія, традиція, методологія, постмодернізм.

Большинство работ современных белорусских историков, посвященных истории крестьянства второй половины ХІХ – начала ХХ в., лишена методологической оригинальности. У них отчетливо доминируют традиционные для постсоветского периода подходы. Как правило, речь идет о развитии сельского хозяйства, социально-классовой борьбе и социально-этническом составе населения. Ограниченность использования новейших исследовательских парадигм наблюдаем в отсутствии анализу ментальности, структуры власти и других продуктивных направлениях.

Ключевые слова: крестьянство, белорусская историография, традиция, методология, постмодернизм.

Most of the works of contemporary Belarusian historians that are devoted to the history of the peasantry of the second half of the 19th and early 20th century lack methodological originality. They take traditional post-Soviet approaches. The development of agriculture, class struggle as well as social and ethnic structure of population are usually considered. The lack of the analysis of mentality, power structure explains the limited use of modern paradigms.

Key words: peasantry, Belarusian historiography, tradition, methodology, postmodernism

Після розпаду Радянського Союзу наукові контакти між українськими та білоруськими істориками розвивалися непослідовно й здебільшого мали локальний характер. Останнім часом спостерігаємо певне пожвавлення взаємного інтересу, утім воно поки що мало руйнує зазначену обмеженість. Інтерес до заявленої теми статті зумовлений передусім тим, що в новітніх публікаціях частіше натрапляємо на спроби сучасних білоруських служителів Клію ґрунтовніше осмислити історіографічну спадщину радянської доби [1,

с. 107–142], тоді як студії “епохи капіталізму” привертають їхню увагу менше.

Справді, досить типовим явищем, стійкою тенденцією сучасного білоруського селянознавства є практика “доповнення та розширення палітри досліджень”, які були проведені в попередній (радянський) період. Інноваційний максимум, який тут можна спостерігати, – це прагнення “певної переоцінки цінностей та спроби більш повного висвітлення окремих аспектів проблем” [2, с. 117]. При цьому білоруські колеги зазвичай не претендують на творення власного (умовно кажучи, національного) історіографічного дискурсу, і тому селянську тематику найчастіше аналізують у невідривному від російської традиції контексті.

Тож не дивно, що в спробах ліпше осмислити селянську проблематику другої половини ХІХ – початку ХХ ст. білоруські історики раз по раз звертаються до логіки праць російських колег. Так було раніше, так триває й дотепер. Не випадково сучасний дослідник І. Рижанков робить недвозначний натяк, що “історики радянської доби заклали цінний фундамент для подальшого руху вітчизняної науки” [3, с. 187]. Із цього “фундаменту” білоруські науковці найбільше уподобали такі теми: селянство і влада (широкий спектр проблем від політики російського самодержавства до діяльності селянських союзів), приговори (рішення) та накази селянських громад, соціальні конфлікти на селі й лише оглядово – селянські мрії, сфера ментальності та ін. Прикметно, що значна частина праць була присвячена (чи мотивована) черговими ювілеями. Це зайве підтверджує тезу про стійку, до того ж нерідко цілком усвідомлену прив’язаність білоруських істориків до панівних у суспільстві “політичних, ідеологічних, економічних обставин” [3, с. 187].

На цьому тлі дещо контрастно звучать окремі заяви про напрацювання протягом останніх десятиліть нових підходів у “вивченні соціальної історії, пошуку найновіших методології та осмислення тих подій із урахуванням морально-психологічних аспектів”. На нашу думку, вони справді мають місце (останнім часом доробок таких визнаних теоретиків селянознавчих студій, як Теодор Шанін [4], Джеймс Скотт [5], Тімоті Снайдер [6], Джовані Леві [7] набув помітної популярності серед науковців Республіки Білорусь), проте здебільшого не впливають в цілому на політзалежну модель історіописання. Іншими словами, зовсім мало охоплюють внутрішній світ як досліджуваних селян, так і самих науковців, котрі все ще ментально зорієнтовані на “владну вертикаль”. Тим більше приємно бачити прізвище білоруського колеги Сергія Токця серед таких визнаних авторитетів у царині історичного селянознавства, як італієць Андреа Граціозі, француз Даніель Бовуа, українці Андрій Заярнюк та Олександр Михайлюк, що взяли участь у науковому форумі “Безмежне село”. Його матеріали опубліковано на сторінках “України Модерної” [8, с. 9–44]. Вони розкривають перспективи сучасних селянознавчих досліджень за такими, зокрема, напрямками: зв’язок між національним і селянським;

найперспективніші методики дослідження історії селянства; “деселянізація” як складник модернізації.

Актуальність заявленої проблеми підтверджують положення та висновки захищеної 2010 року у Мінську кандидатської дисертації “Соціально-економічна історія Білорусі періоду капіталізму (1861–1914 рр.) у польській історіографії” [9]. Її автор – Ігор Мельников. Знайомство зі змістом дослідження показує, що інтерес цього білоруського історика до тієї візії соціально-економічної історії його країни, яка сформувалася в польських фахівців, зовсім не випадковий. Адже він виник давно, чи не відразу після здобуття Польщею державної незалежності 1918 року. І в поляків був власний мотив до виявлення цікавості – перспективи колонізації “східних кресів”, що зумовило певний інтерес до економічної історії. У наступні десятиліття цікавість помітно знизилася, а в 1950–1980-х рр. зникла взагалі. Відродилася ж вона після краху комунізму в Східній Європі.

Проте селянство не посіло поважного місця в цій і тематично подібних йому дисертаційних студіях. Водночас великий інтерес у польських істориків викликало вивчення минувшини дворянства Білорусі, представленого здебільшого тими ж поляками. І. Мельников уважно проаналізував доробок Д. Шпопера, Я. Савицького, І. Сікорського-Кулеши, Р. Юрковського, А. Романовського, Ш. Рудницького. Але слід селян “фрагментарно виявив” лише в господарській діяльності шляхти – створенні сільськогосподарських товариств, кредитних і страхових організацій, проведенні сільськогосподарських і промислових виставок. Його майже зовсім не простежується в історії формування національної самосвідомості білоруського народу, “національній емансипації білорусів” [9, с. 5].

І все ж варто відзначити, що за роки існування на пострадянському просторі Республіки Білорусь білоруські колеги не втратили інтересу до селянської проблематики, а зусиллями відомих у країні дослідників (21 особа) навіть спромоглися започаткувати тритомне монографічне дослідження. Його загальна назва “Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да 1996 г.”. З огляду на наш особливий інтерес до епохи модерності, докладніше зупинимося на другому томі цього академічного видання, який побачив світ 2002 року.

Том присвячено історії білоруського селянства в хронологічних межах від лютого 1861 до березня 1917 року. Методологічно праця вибудована на ідейних положеннях “марксизму-ленінізму”, про що, зокрема, свідчать численні посилання в тексті на праці В. Леніна. Залишаючи за авторами право самим визначати теоретичне підґрунтя дослідження, зазначимо, що воно значно виграло б, якби аналіз альтернативних підходів не обмежувався скромними заувагами про їхній “певний вклад у білоруську історіографію” [10, с. 11]. Тож наразі маємо справу з черговою спробою висвітлити історію посткріпосного селянства, спершись на методологічні засади радянської історичної думки 1970–1980-х років.

У книзі ґрунтовно розкрито соціально-економічне та політико-правове становище селянського загалу Білорусі. Цілком слушно наголошено, що діяльність офіційного Санкт-Петербурга щодо білоруського села була спрямована на пріоритетне забезпечення фіскальних інтересів. Не потребує особливої дискусії й твердження про надмірно обтяжливі “громадські та натуральні повинності”, що їх відбувало хліборобське населення, зокрема й за своїх родичів, які перебували на військовій службі [10, с. 188]. А проникнення в село товарно-грошових відносин посилювало здебільшого не вигідну для його дрібних господарств залежність від кон’юнктури ринку. Недоїмки люди сплачували, як правило, восени, коли ціни на сільськогосподарську продукцію різко знижувалися, що сукупно з іншими обставинами ще більше збіднювало найчисленнішу верству населення.

Привертає увагу думка про прагнення селян на початку ХХ ст. “ліквідувати всяку приватну власність”, націоналізувати землю [10, с. 359]. Не відмовляючи авторам у певній логіці такого мислення, хотілося б указати на те здивування, яке може виникнути в сучасного підготовленого читача. З чим у цьому разі ми маємо справу, поцікавиться він, – з обґрунтуванням доцільності націоналізувати землю за ленінською політичною доктриною чи з ментальною неготовністю традиційного білоруса-землероба адекватно сприймати “капіталістичну” приватну власність? Точніше з відчуттям невпевненості перед нею, яке певною мірою зближувало його з більшовиком-політиком, але аж ніяк не дає права прибічникам формаційного підходу на монополію наукового бачення тогочасного селянства, а, можливо, зі спрощеним (у річищі альтернативних методологій) тлумаченням сутності самого історичного періоду – “епохи капіталізму”? Зі зрозумілих причин відповіді на ці запитання в монографії відсутні.

Спрощено, на нашу думку, виглядає тлумачення свідомості селян, у якій “міцно закріпилося переконання: земля має належати тим, хто її обробляє”. Однозначно стверджується, що громадський рух на селі “залишався стихійним і політично несвідомим” [10, с. 358], а селяни ще жили надією отримати землю “законним” мирним шляхом. Далі традиційно для подібної логіки міркувань згадано царистські ілюзії, начебто притаманні тільки тогочасній (до 1917 р.) хліборобській спільноті. У розсудливості авторському колективу не відмовиш, однак низка питань, поставлених світовою історіографією на ґрунті інноваційних методик наукового пошуку, залишилася нез’ясованою. З-поміж них – на якій історико-культурній основі в селян сформувалися й продовжували існувати такі переконання, як самотутня логіка їхнього мислення асоціювалася із загальними тенденціями еволюції суспільства, при яких умовах власне селянський рух міг стати “організованим і політично свідомим”, ілюзії селян щодо монарха обмежувалися наявною на той час формою правління, чи їх варто вважати дотичними до будь-якої влади, форми правління?

На жаль, дослідники не звернули належної уваги й на сутність ряду використаних ними категоріальних понять. Отак, винуватця всіх селянських труднощів вони визначили звично для радянської історіографії – самодержавство. Навіть у політиці русифікації білоруського села винен, виявляється, не російський уряд, а той же таки, штучно позбавлений авторами етнонаціонального, історико-культурного та державного коріння царизм. Тавтологічне словосполучення “царське самодержавство”, яке трапляється в тексті, зайвий раз переконує в термінологічній обмеженості “марксистсько-ленінського” історіографічного дискурсу [10, с. 528].

Отож, згадана спроба білоруських фахівців висвітлити минувшину селянства своєї країни від лютого 1861 р. до березня 1917 р. засвідчила обмежену продуктивність історичного аналізу через заглиблення в класові суперечності досліджуваної епохи. Безальтернативність теоретичного оснащення істотно збіднює його науково-пізнавальну цінність. Прикметно, що в контексті формаційного редукціонізму народній медицині, релігійно-церковному життю, мистецтву, фольклору, поглядам та уявленням, особливостям національного характеру білоруського селянства увага приділена лише у формі скромного етнографічного додатка.

У синтезованих працях із історії Білорусі історію селянства найчастіше подають у трьох основних аспектах – розвиток сільського господарства, соціально-класова боротьба та соціально-етнічний склад населення. У першому випадку “працюють” традиції все тієї ж радянської науки. Це легко помітити як у структурі аналізу (передумови, характер, зміст та наслідки реформ), так і в широко використовуваній термінології. Найчастіше натрапляємо на такі терміни, як “капіталізм”, “буржуазні реформи”, “перебудова феодальної монархії в буржуазну” тощо. При цьому автори звертають увагу на певні обмеження та відступи від загальноросійських стандартів модернізації, що мали місце в Білорусі. Стосовно, приміром, земської реформи, яка передбачала введення певних самоврядних засад, то вона запроваджувалася аж на початку ХХ ст., бо уряд політично не довіряв місцевим землевласникам. Страх перед католицькою (польською) шляхтою був виразно підсилений масштабами повстання 1863–1864 років. Через цю ж причину зі значним запізненням (точніше з 1872 р.) у Білорусі почали впроваджувати й судову реформу. Історик П. Чигринов звертає увагу саме на ці регіональні відмінності. До речі, у випадку Білорусі закон про земських начальників, котрі наділялися правом утручатися у всі справи сільського самоврядування і без дотримання будь-яких судових процедур накладати на селян певні покарання, було введено лише 1900 року. Зрозуміло, історія білоруського селянства постає в контексті “регіональної історії”, виконаної, така би мовити, у рамках пострадянського дискурсу.

Про це однозначно свідчить неприхована симпатія білоруських дослідників до ключового постулату радянської історіографії – поняттю “класова боротьба”. Попри те, що самі ж вони визнають – “спроби здійснити

на практиці наукові теорії соціалізму К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна у ХХ ст. закінчилися провалом” [11, с. 371]. Можливо, тому основну увагу зосереджують не на селянській масі, а громадсько-політичному русі. Виходить так: “класова боротьба” розгорталася без найчисленнішого суспільного класу, що мешкав у сільській місцевості. Виразна підміна понять показує, що в цій царині білоруським служителям Клію не вдалося запропонувати нічого нового на ґрунті помітно “змертвілої” парадигми.

Щодо дослідницького напрямку, названого “соціально-етнічним складом населення”, то це, як нам видається, своєрідна данина міждисциплінарному підходу, виконаного на далекому від оптимального рівні. Достатньо згадати про звичку звертатися до пресловутого “розшарування селян і формування класів..., притаманних буржуазному суспільству”. А також похідних від них дефініцій і пояснень, у яких, зазвичай, ідеться не про історичну людину як таку, а про “незручні” обставини її способу життя. Найчастіше білоруські історики ведуть мову про обезземелення, відхожі промисли, міграцію. Як селяни почувалися в цих соціально-господарських “негараздах” (і не тільки в них), не повідомляють. Читач має ніби сам здогадуватися, мовляв, оскільки загальне становище погіршувалося (на цьому автори роблять наголос чи не в кожному абзаці), то нічого доброго в тих відхожих промислах та переселеннях не варто вбачати.

Спонукальним мотивом “розбавляти” традиційний наратив етнографічними описами виступає, на наш погляд, кілька чинників. По-перше, серйозні демографічні зміни, які в пореформений період торкнулися передусім сільської людності, але не отримали належної (всебічної) оцінки в попередній історіографічній практиці (протягом 1863–1897 рр. населення країни зросло на 94,5% і сягнуло 6,5 млн осіб) [11, с. 352]. По-друге, помітно підвищений за останні роки інтерес до етнологічних студій. Нагадаємо: наприкінці ХІХ ст. етнічні білоруси становили 83% населення Могильовської, Вітебської, Мінської, Віленської та Гродненської губерній. Опріч того, привабливим для дослідників є факт поділу білоруського етносу на православних і католиків (1864 р. другі нараховували більше третини сільського люду, проте надалі їхня частка помітно зменшується – 1897 р. – до 18,8%) [11, с. 354]. По-третє, традиційно підвищений для радянської/пострадянської історіографії інтерес до державної політики в цій сфері. Історики полюбляють говорити за “труднощі переходу” православних у католицьку віру, опозиційність ортодоксальних католиків, що часто “межувала з фанатизмом”, перешкоди охочим православним переходити в іудаїзм, “толерантність” нечисленних мусульман, уведені у 1880-х рр. заборони вести богослужіння польською мовою тощо [11, с. 355]. Позитивним у цих дослідженнях стало, на нашу думку, звернення до традицій ХІХ ст., які були започатковані в працях І. Носовича, М. Дмитрієва, Ю. Кречковського, Є. Карського, Є. Романова та ґрунтувалися на матеріалах Північно-Західного відділу Російського географічного товариства. Це дало

можливість сформулювати низку актуальних проблем. Серед них еволюція етноніма “білоруси”, який поволі “вбирав у себе” такі назви, як “литвини”, “вітебчани”, “могилевчани”, “гомельчани”, “пінчуки”, “бужани” та ін.

Залежність білоруських істориків від предикативної соціально-економічної детермінації залишилася в останні десятиліття наскільки значною, що її легко помітити в таких особливих напрямках досліджень, як історія культури. Показовою тут є книга Сергія Парашкова, що побачила світ 2004 року. У візії автора культурний світ білорусів постає майже в прямій залежності від “скасування кріпосного права”, “розвитку капіталістичних економічних відносин”, “змін у соціальному складі населення”. Звідси й традиційне для радянського дискурсу визначення нації – історично стійка спільність людей, яка утворилася у процесі формування єдності їхньої території, економічних зв’язків, літературній мові, особливостях культури, побуту, традицій, звичаїв, самосвідомості [12, с. 203].

Узагальнюючи вищесказане, варто констатувати: за незначним винятком сучасні білоруські історики не спромоглися запропонувати дослідження, які ґрунтувалися б на напрацьованих європейським досвідом історіописання багатоманітних історичних теоріях і концепціях. Через цю обставину абсолютна більшість праць позбавлена оригінальності тлумачення минулого, власне людини. У результаті погляд на селянство виявився однобічним, іншими словами, опінія хліборобської людності пореформеного села залишилася в полоні стереотипних уявлень/конструкцій “буржуазного суспільства”. Сцієнтичні положення та судження часто підмінені навколо науковими сентенціями. Власне можливостей синтезу, який тільки й може претендувати на творення загальної картини історії, використати повною мірою не вдалося. Такою ж мірою не залучено надбань “лінгвістичного” повороту. Звідси основний недолік досліджень – усе та ж пресловута претензія на творення об’єктивної (якою, нібито, була насправді) історії. Оптимізму такій критичній оцінці додають окремі студії істориків, зокрема науковців Гродненського університету.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див. матеріали: Історична наука, історична пам’ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі / Упоряд. В.В. Масненко, Ю.П. Присяжнюк (Серія “Історіографічні студії”). – Черкаси: “Вертикаль”, ПП Кандич С.Г., 2011. – 182 с.
2. Тимонова А.В. Крестьянство на освобожденной территории БССР (сентябрь 1943 – май 1945 гг.): к вопросу об историографии проблемы / А. Тимонова // Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі “Гыстарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША” (г. Мінск, 28 сакавіка 2008 р.). – У 2-х ч. / Рэд. кал.: В.А. Пілецкі і ін. – Ч. 2: Гыстарыяграфія новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША: даследаванні, праблемы, пошукі. – Мінск, 2008. – С. 116–118. Про передумови “бідності” висвітлення селянства Білорусі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у пострадянській білоруській історіографії засвідчує нещодавня публікація черкаського історика Сергія Шамари. Торкаючись представлення білоруської історичної думки на сторінках “Українського історичного журналу” протягом 1957–1991 рр., він переконливо

показав відсутність інтересу до селянської тематики у попередній період. Див.: Шамара С.О. Білоруська історична думка другої половини XIX – першої половини XX ст. на сторінках “Українського історичного журналу” 1957–1991 рр. (радянський та український асоціативні контексти) / Сергій Шамара // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 182. – Черкаси, 2010. – С. 59–66.

3. Рыжанкоў І.М. Сялянская праблематыка рэвалюцыі 1905–1907 гг. у працах расійскіх гісторыкаў (канец XX – пачаток XXI ст.) / І. Рыжанкоў // Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі “Гыстарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША” (г. Мінск, 28 сакавіка 2008 р.). – У 2-х ч. / Рэд. кал.: В.А. Пілецкі і ін. – Ч. 2: Гыстарыяграфія новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША: даследаванні, праблемы, пошукі. – Мінск, 2008. – С. 187–189.

4. Див. зокрема: Шанин Т. Наследие А.В. Чаянова: Теории, ошибочные толкования и современная теория развития / Теодор Шанин // Вестник сельскохозяйственных наук. – 1989. – № 2. – С. 148–159. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. / Теодор Шанин; пер. с англ. – Москва: Весь мир, 1997. – 560 с. Шанин Т. Определяя крестьянство / Теодор Шанин // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 7–15; Шанин Т. Джеймс Скотт и социология смысла / Теодор Шанин // Скотт Джеймс. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни / Пер. с англ. Э.Н. Гусинского, Ю.И. Турчаниновой. – Москва: Университетская книга, 2005. – С. I–VII та ін.

5. Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как провалились проекты улучшения человеческой жизни / Джеймс Скотт; пер. с англ. Э.Н. Гусинского, Ю.И. Турчаниновой. – Москва: Университетская книга, 2005. – 576 с.; Скотт Дж. Моральная экономика крестьянства. Восстание и выживание в Юго-Восточной Азии / Джеймс Скотт. – Нью-Хэви, Лондон: Изд-во Йельского ун-та, 1976. – 453 с.

6. Снайдер Т. Рэканструкцыя націй: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569–1999 гг. / Тымаці Снайдер; пер. с англ. М. Раманоўскага і В. Калацкай; навук. рэд. Г. Сагановіч. – Мінск: Медысонт, 2010. – 424 с.

7. Див.: Леві Дж. Пра мікрагісторыю / Джавані Леві // Будучыня гісторыі: зборнік артыкулаў па сучаснай гістарыяграфіі / Склад. Г. Сагановіч; пер. з англ. Л. Баршчэўскі, І. Ганецкая, М. Раманоўскі; навук. рэд. Г. Сагановіч. – Мінск: Медысонт, 2008. – С. 202–222.

8. Докладніше див.: Україна Модерна / Ред. кол.: Я. Грицак, А. Портнов, В. Маслійчук. – 2010. – Число 6. – С. 36–39.

9. Мельнікаў І.В. Соцыяльна-эканамічная гісторыя Беларусі перыяду капіталізму (1861–1914 гг.) у польскай гістарыяграфіі / Ігар Мельнікаў. – Мінськ, 2010. – 25 с.

10. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. – У 3 т. – Т. 2. Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З.Е. Абезгауз, Х.Ю. Бейлькін, А.Р. Бухавець та ін. / Пад рэд. В.П. Панюціча. – Мінск: “Беларуская навука”, 2002. – 552 с.

11. Чигринов П.Г. История Беларуси с древности до наших дней / Петр Чигринов; учеб. пособие. – Минск: Книжный Дом, 2004. – 672 с.

12. Парашкоў С.А. Гісторыя культуры Беларусі / Сяргей Парашкоў. – 2-е выд. – Мінськ: Беларуская навука, 2004. – 444 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси: історія українського селянства.